

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Олексій ШУМІЛО,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення
господарської діяльності факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The article considers questions of corporate criminal liability for environmental offenses in Ukraine and European countries. Particular attention is paid to problems of national liability for environmental crimes adaptation to the existing EU legislation in this area. The current level of adaptability and the main directions of this institution development due to the signing of the Association Agreement between Ukraine and the EU have been determined.

Key words: criminal liability, environmental crimes, environmental protection, criminal legislation, the EU.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто питання кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини проти довкілля в Україні та європейських країнах. Особливу увагу приділено проблемам адаптації вітчизняного інституту юридичної відповідальності за екологічні злочини до існуючого законодавства ЄС у цій сфері. Визначається існуючий рівень адаптованості та основні напрямки розвитку цього інституту у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, злочини проти довкілля, захист довкілля, кримінальне законодавство, ЄС.

Постановка проблеми. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами [1], перед країною розкриваються нові можливості співробітництва з ЄС. Воно має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього природного середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів, заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на розв'язання регіональних і глобальних проблем збереження навколишнього середовища. У цих умовах підвищується рівень відповідальності підприємств за промислове забруднення і промислові загрози в нових реаліях асоціації з ЄС. Для юридичних осіб має бути запроваджено і новий вид юридичної відповідальності – кримінальна, як це передбачено міжнародними вимогами. Ці кроки наблизять Україну до екологічних стандартів ЄС та допоможуть реалізувати основний принцип національної екологічної політики – невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища [2], що сприятиме покращенню здоров'я людей та зменшенню смертності, принесе економічні зиски для держави й бізнесу.

Метою статті є дослідження окремих проблем запровадження правового інституту захисту довкілля засобами кримінального законодавства шляхом притягнення до відповідальності юридичних осіб.

У теорії кримінального права і раніше розглядалися питання та досліджувався інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб за корупцію та господарські злочини (П.С. Матишевський), а дослідження щодо злочинів проти довкілля здійснювали в рамках злочинів у сфері господарювання (Р. Кузьмін), окремих природних об'єктів (Т.Б. Саркісова) або міжнародного екологічного права (С.М. Кравченко, Н.Р. Малишева, М.В. Краснова). У рамках міжгалузевого інституту таке дослідження автором робиться в Україні одним із перших.

Виклад основного матеріалу. Порушення екологічного законодавства України може тягнути встановлену Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3] та іншим законодавством України відповідальність, у тому числі і кримінальну. Відповідно до ст. 70 зазначеного вище Закону визначення складу екологічних злочинів, порядок притягнення винних до кримінальної відповідальності за їх вчинення встановлюється КК України [4].

Таким чином, екологічні порушення, які мають серйозні наслідки, повинні бути кваліфіковані як кримінальні правопорушення, що зумовлюють відповідні санкції. Тому Україна підписала Конвенцію про захист довкілля засобами кримінального законодавства СЕТS.№ 172 [5], укладену 04.11.1998 у м. Страсбурзі, на умовах, установлених пп. б п. 1 ст. 13 Конвенції [6]. Ці умови передбачають, що Україна підписала цей

міжнародний акт з обов'язковістю ратифікації, прийняття чи затвердження з подальшою ратифікацією, прийняттям чи затвердженням. Необхідно зазначити, що на вересень 2014 р. із 47 країн-членів Ради Європи конвенцію підписали без ратифікації тринадцять країн і лише чотирнадцять країн – Естонія, ратифікувавши її у 2002 р., імплементувала цей міжнародний акт [7].

Конвенція CETS № 172 у ч. 1 ст. 2 визначає види умисних кримінальних правопорушень або вчинених через недбалість (тяжку недбалість) згідно з внутрішнім законодавством країни:

а) випуск, викид чи внесення речовин або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду, які:

– спричиняють смерть або завдають шкоди здоров'ю будь-якої особи;

– створюють значну небезпеку спричинення смерті або завдання шкоди здоров'ю будь-якої особи;

б) незаконний випуск, викид чи внесення речовин або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду, які спричиняють або здатні спричинити тривале погіршення їхнього стану або смерть будь-якої особи, завдають чи здатні завдати серйозної шкоди здоров'ю особи, викликають або здатні викликати значне пошкодження охоронюваних пам'яток, інших охоронюваних об'єктів, майна, завдають або здатні завдати шкоди тваринам або рослинам;

в) незаконне викидання, обробка, зберігання, перевезення, експорт або імпорт небезпечних відходів, що спричиняють або здатні спричинити смерть будь-якої особи, завдають або здатні завдати серйозної шкоди здоров'ю особи, спричиняють або здатні спричинити значну шкідливу дію на якість повітря, ґрунту, води, завдають або здатні завдати серйозної шкоди тваринам або рослинам;

г) незаконна робота підприємства, яке здійснює небезпечну діяльність, що спричиняє або здатна спричинити смерть будь-якої особи, завдає або здатна завдати серйозної шкоди її здоров'ю, спричиняє або здатна спричинити значну шкідливу дію на якість повітря, ґрунту, води, завдає або здатна завдати серйозної шкоди тваринам або рослинам;

д) незаконне виробництво, обробка, зберігання, використання, перевезення, експорт або імпорт ядерних матеріалів або інших шкідливих радіоактивних речовин, що спричиняють або здатні спричинити смерть будь-якої особи, завдають або здатні спричинити шкідливу дію на якість повітря, ґрунту, води, завдають або здатні завдати серйозної шкоди тваринам або рослинам.

Інші кримінальні або адміністративні правопорушення Конвенції CETS № 172 передбачені в ч. 1 ст. 4. Так, у разі їхнього умисного вчинення або вчинення через недбалість винні особи притягуються до відповідальності за:

а) незаконний випуск, викид чи введення речовин або іонізуючого випромінювання в повітря, ґрунт або воду;

б) незаконне утворення шуму;

в) незаконне викидання, обробку, зберігання, перевезення, експорт або імпорт відходів;

г) незаконну роботу підприємства;

д) незаконні виробництво, обробку, використання, перевезення, експорт або імпорт ядерних матеріалів, інших радіоактивних речовин або шкідливих хімікатів;

е) незаконну діяльність, що призводить до змін, згубних для природних складових національних парків, природних заповідників, водосховищ або інших охоронюваних територій;

ж) незаконне володіння об'єктами охоронюваних різновидів дикої флори й фауни, їхнє здобуття, ушкодження, знищення або торгівлю ними.

Відповідно до ст. 6 Конвенції CETS № 172 санкції за екологічні правопорушення повинні передбачати позбавлення волі й грошові санкції та можуть включати обов'язок відновлення довкілля. Наступна ст. 7 передбачає можливість конфіскації у зв'язку з екологічними правопорушеннями, передбаченими міжнародним актом, засобів і доходів або власності, вартість якої відповідає сумі таких доходів.

Важливим важелем для дотримання екологічного правопорядку є відновлення довкілля. Цей механізм також передбачений у ст. 8. Україна як підписант може заявити про те, що вона передбачатиме заходи з відновлення довкілля згідно з наведеними нижче положеннями:

а) компетентний орган може розпорядитися здійснити відновлення довкілля у зв'язку з правопорушеннями, кваліфікованими згідно із цією Конвенцією. Таке розпорядження може бути винесено на певних умовах;

б) у разі невиконання розпорядження про відновлення довкілля компетентний орган відповідно до внутрішнього законодавства може забезпечити його виконання за рахунок особи-суб'єкта розпорядження або до цієї особи може бути застосовано інші кримінальні санкції замість або на додаток до цього.

Таким чином Конвенція CETS № 172 передбачає чотири види покарання за злочини проти довкілля: позбавлення волі, грошові санкції, конфіскацію, відновлення довкілля.

Важливим кроком у цьому міжнародному акті є визнання в ст. 9 відповідальності юридичних осіб. Україна має вживати відповідних заходів, які можуть бути необхідними для створення для неї можливості застосування кримінальних або адміністративних санкцій, заходів впливу до юридичних осіб, від імені яких правопорушення, зазначене в ст.ст. 2–3 Конвенції CETS № 172, учинене їхніми організаціями або членами, або іншим представником. Разом з тим відповідальність юридич-

них осіб не виключає кримінального переслідування фізичної особи.

Виникає питання щодо можливості застосування в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб за злочини проти довкілля. Тим більше, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру» [8] було скасовано Постанову Верховної Ради України «Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища» [9]. Цим Порядком визначались правові основи прийняття рішень про обмеження, тимчасову заборону (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів (надалі – підприємств) незалежно від форм власності в разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Діяльність підприємств, що здійснювалась з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, могла бути:

- обмежена – на певний період (до виконання необхідних природоохоронних заходів) встановлюються зменшені обсяги викидів і скидів забруднюючих речовин та розміщення відходів у цілому по підприємству чи по окремих його цехах (дільницях) і одиницях обладнання;

- тимчасово заборонена (зупинена) – до виконання необхідних природоохоронних заходів зупиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання;

- припинена – повністю припиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання.

При тимчасовій забороні (зупиненні) чи припиненні діяльності підприємств заборонялись всі викиди і скиди забруднюючих речовин та розміщення відходів по підприємствах у цілому чи окремих їх цехах (дільницях) і одиницях обладнання.

Зараз перелічені види санкцій можуть бути застосовані до юридичних осіб у рамках дотримання господарського правопорядку. Хоча подібні санкції в межах кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачено кримінальним законодавством Франції, а саме: ліквідація юридичної особи, заборона діяльності (тимчасова або остаточна), конфіскація предметів, які використовувалися для вчинення злочинних дій [10, с. 9].

Хоча Конвенція CETS № 172 ратифікована тільки однією країною, Європейський суд з прав людини застосовує її норми і для країн, що не є членами ЄС. Не розкриваючи фабули, зазначимо, що під час розгляду справи «Онер'ільдиз проти Туреччини» [11],

аналізуючи відповідні документи, суд вказав, що серед різних документів, які Рада Європи ухвалила в галузі охорони довкілля та промислової діяльності органів муніципального управління, необхідно згадати Конвенцію CETS № 172.

Страсбурзька конвенція закликає сторони вжити належних заходів для запровадження положень, згідно з якими дії, пов'язані з видаленням, обробкою, зберіганням/захороненням небезпечних відходів, які спричинили або можуть спричинити загибель особи або завдання серйозних тілесних ушкоджень, вважаються кримінальним правопорушенням, а також передбачити при цьому ймовірність вчинення такого правопорушення, зокрема через «недбалість» (ст. ст. 2–4). Хоча цей документ досі не набрав чинності, він досить повно відбиває сучасну тенденцію в напрямі посилення заходів покарання за шкоду, завдану довкіллю, адже вона неминуче створює загрозу для людського життя (див., наприклад, Рамкове рішення Ради Європи від 27.01.2003 № 2003/80 та пропозицію Європейської комісії від 13.03.2001 зі змінами від 30.09.2002 щодо Директиви про захист навколишнього середовища через кримінальне право) [12].

Ст. 6 Страсбурзької конвенції також вимагає вжиття належних заходів для того, щоб передбачити за такі правопорушення заходи кримінального покарання, які б враховували серйозність таких злочинів і включали строки ув'язнення для їх виконавців.

Юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до ст.ст. 33, 34, 46 і 47 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13].

У справі «Онер'ільдиз проти Туреччини» [11] заявник скаржився, що загибель дев'ятох членів його сім'ї внаслідок нещасного випадку 28.04.1993 та недоліки відповідного судового провадження становили порушення ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у відповідному положенні якої проголошено «Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання...». Таким чином Європейський суд, розглядаючи цю справу, спирався на вище зазначену Конвенцію, але в рамках розгляду звернув увагу на норми Конвенції CETS № 172, хоча Туреччина не підписала і не ратифікувала її. Європейський суд у своєму рішенні створив прецедент посилання на норми зазначеного міжнародного акта.

Країни-члени ЄС хоча і не підписали Конвенцію CETS № 172, але мали ввести у своє кримінальне законодавство відповідальність юридичної особи за злочини проти довкілля, враховуючи Рамкове рішення Ради Європейського Союзу 2003/80/JHA від 27.01.2003 «Про

захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства» [14]. Це Рамкове рішення майже повністю повторює Конвенцію CETS № 172 і надалі було трансформоване в Директиву ЄС 2008/99/ЄС щодо застосування кримінального права для захисту навколишнього середовища [15]. Вимоги зазначеної Директиви є обов'язковими для країн-членів ЄС, вони мають адаптувати до неї своє кримінальне та екологічне законодавство. Вносять відповідні зміни в чинне законодавство і країни, які обрали політичний курс на вступ до ЄС. Тому залишається все менше країн, де кримінальне законодавство керується тим, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа – людина.

У сучасних умовах під впливом англо-американської і німецьких доктрин кримінального права ідея кримінальної відповідальності юридичних осіб знаходить чимало прихильників у різних країнах світу та своє відображення в національному законодавстві цих держав. Деякі іноземні вчені, такі, наприклад, як Дж. Ліст, О. Макарович, Н. Местр, Х. Хафтер, на користь ідеї визнання суб'єктом злочину юридичних осіб наводили як аргумент, що умови дієздатності в кримінальному праві загалом такі самі, що й у цивільному праві, що злочини корпорацій юридично можливі. І від того, що корпорації є власником правових благ, то як покарання можуть бути вилучені ці блага або знищені [16, с. 80].

У національній теорії кримінального права панувала безапеляційна думка, що за злочинні діяння, які мали місце в процесі діяльності юридичної особи, відповідає фізична особа, яка вчинила такі діяння. Це може бути керівник, його заступник або керівник відповідного підрозділу чи галузі, який використовував певні повноваження юридичної особи і безпосередньо вчинив злочин [17, с. 123].

У юридичній літературі становлення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб пов'язується з англійським правом. А ця система права, як відомо, зобов'язана судовому прецеденту. Як зазначають сучасні британські дослідники, нерідко заподіяння приватними підприємствами невинної шкоди навколишньому середовищу (знищення певного біологічного виду або руйнування фауни) з метою підвищення ефективності своєї діяльності залишається поза системою цивільно-правової відповідальності і відповіді на цю проблему можуть лише положення кримінального законодавства [18, с. 234].

Нерідко злочини проти довкілля вчиняються приватними компаніями. Так, у справі «Alphacell Ltd v Woodward» компанія, якій належала фабрика, що забруднювала річку, була обвинувачена згідно із положеннями Закону про запобігання забрудненню річок від 1951 р., ухваленого Палатою Лордів. Чимало правових норм цієї сфери містять термін «відповідальна особа», що у разі вказівки на протилежне має розширене тлумачення, зокрема, відповідно до пп. 1.5. Закону про

тлумачення від 1978 р.: «Особа» в тому числі означає й «об'єднання осіб», незалежно від їхньої реєстрації як корпорації» [19, с. 519].

Незважаючи на окрему кримінальну відповідальність юридичних осіб, згідно зі ст. 157 Закону про захист довкілля від 1990 р., до відповідальності можуть також бути притягнені й вищі керівники в разі доведення їхньої участі у визначенні напрямків діяльності підприємства [19, с. 520].

Щодо притягнення керівників підприємства разом з юридичною особою, то це правило передбачається європейськими актами, коли відповідальність юридичних осіб не виключає можливості кримінального переслідування фізичних осіб, які скоїли екологічний злочин.

У цій ситуації постає питання щодо подвійної відповідальності. Адже ст. 61 Конституції України [20] вказує, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. А безпосередньо визнання юридичної особи суб'єктом злочину може призвести до подвійної відповідальності [16, с. 81]. Тому при адаптації національного законодавства щодо кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля необхідно мати на увазі зазначений вище конституційний принцип «ne bis in idem».

Польський Сейм прийняв спеціальний Закон «Про відповідальність колективних утворень за дії, заборонені під загрозою покарання», який вміщує 48 статей, половина з яких матеріально-правові, а інша – процесуально-правові. Таким чином було запроваджено інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб у польському законодавстві, проте відповідальність не є кримінально-правовою в прямому значенні цього слова. Ст. 16 зазначеного Закону визначає, що юридичні особи притягаються до відповідальності, якщо відповідними фізичними особами було вчинено злочини проти довкілля, передбачені відповідними статтями КК ПР та таких законів ПР: «Про хімічні речовини та їх суміші», «Про генетично модифіковані організми», «Про Державну санітарну інспекцію», «Про охорону природи», «Про речовини, що руйнують озоновий шар», «Про запобігання забрудненню моря суднами» [21, с. 658–659].

Окрім санкцій для юридичних осіб, передбачених Конвенцією CETS № 172 та Рамковим рішенням Ради ЄС 2003/80/ЛНА, польське законодавство передбачає певні обмеження для юридичної особи – доведення вироку до відома громадськості, також заборону на: рекламу господарської діяльності, продуктів та послуг; використання грантів, субсидій або інших форм державної фінансової допомоги; використання допомоги міжнародних організацій, членом яких є Польща; отримання державних контрактів. Такі об-

меження встановлюються на термін від 1 до 5 років [21, с. 659–660].

Верховна Рада України передбачила заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, доповнивши загальну частину КК України [4] розділом XIV–1. Закон дозволяє притягати юридичних осіб до відповідальності за тероризм, хабарництво, незаконне збагачення та зловживання впливом.

У ст. 96–4 КК України [4] визначаються юридичні особи, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру. Вони можуть бути застосовані судом до підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

Заходи кримінально-правового характеру у випадках, передбачених п. п. 3 і 4 ч. 1 ст. 96–3 КК України [4], можуть бути застосовані судом до суб'єктів приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені відповідно до вимог національного чи міжнародного права.

Якщо держава або суб'єкт державної власності володіє часткою більше 25 відсотків в юридичній особі або юридична особа знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, то ця юридична особа несе цивільну відповідальність у повному обсязі за неправомірно отриману вигоду та шкоду, заподіяну злочиним, що вчинений державою, суб'єктами державної власності або державного управління.

До юридичних осіб судом можуть бути застосовані такі заходи кримінально-правового характеру:

- 1) штраф;
- 2) конфіскація майна;
- 3) ліквідація.

До юридичних осіб штраф та ліквідація можуть застосовуватися лише як основні заходи кримінально-правового характеру, а конфіскація майна – лише як додатковий. При застосуванні заходів кримінально-правового характеру юридична особа зобов'язана відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір отриманої неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою.

Для злочинів проти довкілля доцільно буде розширити заходи кримінально-правового характеру, передбачивши заборону на: рекламу господарської діяльності, продуктів та послуг; використання грантів, субсидій або

інших форм державної фінансової допомоги; використання допомоги міжнародних організацій, членом яких є Україна; отримання державних контрактів; доведення виroku до відома громадськості.

Відповідно в майбутньому необхідно внести зміни до розділу XIV–1 загальної частини КК України [4], додавши до переліку відповідні статті із особливої частини розділу VIII Злочини проти довкілля, за порушення яких буде наставати кримінальна відповідальність для юридичних осіб.

Висновки. Введення кримінальної відповідальності юридичних осіб є одним із найоптимальніших засобів дотримання екологічного правопорядку у зв'язку з лібералізацією і дерегуляцією промислового виробництва. Для національного права досвід європейських країн у встановленні кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля вкрай необхідний, оскільки дає можливість зрозуміти, яким чином потрібно змінювати кримінальне та екологічне законодавство, виходячи з набутого досвіду імплементації країн Східної Європи. певні зміни мають бути внесені в КК України [4], Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3] та поресурсові закони і кодекси. При цьому необхідно унеможливити порушення конституційного принципу «ne bis in idem».

Список використаної літератури

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344&cat.
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26 (30.06.2011). – Ст. 218.
3. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41 (08.10.91). – Ст. 546.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26 (29.06.2001). – Ст. 131.
5. Про захист довкілля засобами кримінального законодавства : Конвенція Ради Європи від 04.11.1998 CETS № 172 // Ліга : Закон.
6. Про уповноваження С. Головатого на підписання Конвенції про захист довкілля засобами кримінального законодавства : Розпорядження Президента України від 21.01.2006 р. № 4/2006-рп // Ліга : Закон.
7. Convention on the Protection of Environment through Criminal Law CETS №.: 172 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=172&CM=1&DF=06/09/2014&CL=ENG>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру : Закон України від 09.04.2014 № 1193–VII // Відомості

Верховної Ради України. – 2014. – № 23 (06.06.2014). – Ст. 873.

9. Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища : Постанова Верховної Ради України від 29.10.1992 № 2751–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 46 (17.11.92). – Ст. 637.

10. Кузьмін Р. Кримінальна відповідальність юридичних осіб (корпорацій) за господарські злочини / Р. Кузьмін // Вісник національної академії прокуратури. – 2010. – № 4. – С. 7–10.

11. Справа «Онер'їльдиз проти Туреччини» : Рішення Європейського суду з прав людини від 30.11.2004 // Кримінальне судочинство. Судова практика у кримінальних справах. – 2007. – № 2.

12. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the Protection of the Environment through Criminal Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52001PC0139>.

13. Про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 ETS № 005 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2013. – № 6.

14. Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32003F0080>.

15. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law OJ L 328, 06.12.2008, p. 28–37 (BG, ES, CS, DA, DE, ET, EL, EN, FR, IT, LV, LT, HU, MT, NL, PL, PT, RO, SK, SL, FI, SV) Special edition in croatian Chapter 15 Volume 014 P. 91 – 100.

16. Шамара О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень / О.др Шамара // Юридичний журнал. – 1989. – № 11 (89). – С. 79–81.

17. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К. : А.С.К, 2001. – 352 с.

18. Winter G. European environmental law : A comparative perspective / Gerd Winter. – Aldershot : Dartmouth Publishing Company Limited, 1996. – 443 p.

19. Stookes P. A practical approach to environmental law / Paul Stookes. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 791 p.

20. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30 (23.07.96). – Ст. 141.

21. Мельник П.В. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля: досвід Республіки Польща // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. В.Я. Тацій, В.І. Борисов. – Х. : Право, 2013. – С. 657–660.